

ERMENİ ARAŞTIRMALARI
1. TÜRKİYE KONGRESİ BİLDİRİLERİ
II. CİLT

Yayına Hazırlayanlar

Dr. Şenol KANTARCI - Dr. Kamer KASIM
Dr. İbrahim KAYA - Dr. Sedat LAÇINER

ASAM - EREN

AVRASYA STRATEJİK ARAŞTIRMALAR MERKEZİ
ERMENİ ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ YAYINLARI No. 3
Ankara, 2003

Kütüphane Kart Katalog Bilgisi

080.089 919 92
E653
2003

Türkiye Kongresi Bildirileri (I : 2003 : Ankara)

Ermeni Araştırmaları : I.Türkiye Kongresi Bildirileri / Yay. Haz: Şenol Kantarcı...ve diğerleri.- [Ankara]: Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2003.

2.c. xii. 492 s.;24cm.- (Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları;3)

ISBN 975-6769-90-4

1.Siyasi Tarih-Ermeni Sorunu-Bildiriler 2.Ermeni Sorunu-Sevk ve İskan-Bildiriler3. Ermeni Sorunu-Hukuk-Bildiriler 4.Ermeni Sorunu-Uluslararası İlişkiler-Bildiriler 5.Ermeni Sorunu-Terör-Bildiriler I.Kantarcı, Şenol II.Kasım, Kamer III.Kaya, İbrahim IV.Laçiner,Sedat V.e.a.

ISBN 975-6769-88-2 (Tk. No.)
975-6769-90-4 (2. Cilt)

İsteme Adresi

Konrad Adenauer Caddesi No. 61
06550 Yıldız - Çankaya / ANKARA
Tel : 0.312. 491 60 70 (Pbx)
Belgegeçer : 0.312. 491 60 99

E-posta: asam@avsam.org • info@eren.org
Web Sitesi: <http://www.avsam.org> • <http://www.eraren.org>

Kapak Resmi

'Ermeni Devrimci Ordusu' (ARA) tarafından, 1984 yılında Viyana'da Türkiye Büyükelçiliği'nde görevli Türk diplomatına yönelik saldırıdan bir görüntü.

1. Baskı Mayıs 2003 - 1.500 Adet

Kapak Tasarım ve Grafik Düzenleme
ASAM

Baskı

Mat-Fen Yayıncılık
Aydan Web
0.312. 232 37 67

OSMANLI DEVLETİNDE GAYRİMÜSLİMLERİN HUKUKİ STATÜSÜ

Prof. Dr. Gül AKYILMAZ*

I. GİRİŞ

600 yıl varlığını koruyan Osmanlı Devleti'nin en büyük özelliklerinden birisi de çokuluslu bir imparatorluk olması ve farklı etnik kökenlere ve dinlere sahip olan insanları yönetmesidir. Dolayısıyla Osmanlı tebâasının bir kısmını gayrimüslimler teşkil etmiştir. İslâm hukuku, İslâm ülkesi vatandaşı gayrimüslimleri teknik olarak ifade etmek üzere "zimmî" kavramını ortaya koymuştur.

Zimmî kelimesi and, güvenlik, söz verme anlamlarına gelen zimmet sözcüğünden gelir ve İslâm egemenliği altına girerek İslâm topraklarında sürekli olarak yaşama hakkını elde eden gayrimüslimlere zimmî denir.¹ Zimmî statüsüne girmek başta ancak ehl-i kitaplar için söz konusudur. Sonradan Mecusiler, Budistler ve Hindulara da zimmî olma hakkı verilmiştir.

Bir ülke İslâm devleti hakimiyetine geçtiği zaman burada bulunan gayrimüslimler Müslümanlığı kabul etmezlerse İslâm devletiyle bir anlaşma yaparak, bu anlaşmadaki esaslar dahilinde eski yurtlarında yaşamaya devam edebilirler. Yani zimmî statüsünü kazanabilmek için gayrimüslimlerin İslâm devletiyle bir zimmet anlaşması yapmaları gerekir ve bu sözleşme ebedidir, süreyle kısıtlanamaz.

Zimmet anlaşmasının imzalanması ile gayri müslimlere İslâm toplumunda yaşama izni verilir, can ve malları İslâm devletinin güvencesi altına alınır. Bunun anlamı bir Müslümanın bir gayrimüslimi öldürmesi durumunda bir Müslümanı öldürmüş gibi cezalandırılmasıdır. Zimmîlerin malları da haksız fiillere karşı korunur.² Din ve vicdanı hürriyetinden yararlanırlar. Din değiştirmeye zorlanamayacakları gibi yaşadıkları yerde daha önceden mevcut ibadethanelerine Müslümanlar el süremez.³ Bu korumaya karşılık gayrimüslimlere cizye ve haraç vergisi vermek ve istisnalar dışında İslâmi hükümlere uyma yükümlülüğü altına girerler.

* Selçuk Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Türk Hukuk Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, Konya.

¹ BOZKURT, Gülnihal, "İslâm Hukukunda Zimmîlerin Hukukî Statüleri", Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Kudred Ayiter Armağanı, c. III, s. 1-4, Ankara 1987, s. 117; KARAMAN, Hayreddin, Mukayeseli İslâm Hukuku, c. III, İstanbul 1986, s. 234.

² Hatta Hanefî hukukçulara göre şarap, domuz gibi Müslümanlar bakımından hukukî bir değere sahip (mütekavvim) bir mal olarak kabul edilmeyen ve bu sebeple haksız fiillere karşı korunmayan mallar, gayrimüslimler bakımından mütekavvim kabul edilerek haksız fiile karşı korunmaktadır.

³ BOZKURT, Gülnihal, Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerinin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914), Ankara 1989, s. 8; BOZKURT, Zimmîler, s. 124-125; AYDIN M. Akif, Türk Hukuk Tarihi, İstanbul 1999, s. 148-149.

Zimmî kavramının ilk kaynağı olarak Medine Anayasası gösterilmektedir. Medine Andlaşmasının 25. maddesinde "Yahudilerin dini kendine, Müslümanların dini de kendilerinedir" denilmek suretiyle gayrimüslimler için din ve vicdan hürriyeti açık biçimde ortaya konulmuştur.⁴ Hz. Peygamber'in Necran ahalisine gönderdiği ve onlara emân verdiği mektup da zimmet akdinin ilk örneğidir. Mektuptaki özellikle şu ifadeler akdin niteliğini ortaya koymaktadır: "Necran ahalisi ile onlara tâbi olanların canları, malları, arazileri, aşiretleri, hazır bulunanlar ve bulunmayanları, ibadetleri, ibadet haneleri, gerek az olsun, gerek çok olsun ellerinde bulunan her türlü eşyaları Allah-u Azîmü's-Şân'ın yanında ve Peygamberi Muhammed Resulullah'ın zimmetindedir. Ayin ve mezhepleri her ne olursa olsun, metropolit ve rahipleri tarafından icra olunur. Hiçbir kimse tarafından değiştirilemez ve engel olunamaz... Bu ahidnamede yazılmış bulunan şartlar İslâm'a ihanet etmedikçe ve zulmederek üzerlerine vacip olan ıslahtan ayrılmadıkları müddetçe, Allah'ın takdiri gelinceye kadar bu ahidname mer'idir. Allah ve Resulünün zimmet ve riayetindedir".⁵

Bu çerçevede bir İslâm devleti olan Osmanlı İmparatorluğu'nda da gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının hukukî statüsünün belirlenmesinde şer'î hukukun önemli bir katkısı olmuştur. Ancak Osmanlı kendi özel şartlarından kaynaklanan düzenlemeleri de sisteme başarılı bir şekilde monte etmeyi başarmıştır. Osmanlı'nın zimmîlerle⁶ ilgili getirdiği en önemli yenilik "millet sistemi" denilen bir yapı içerisinde gayrimüslim tebaaya özel bir konum sağlamış ve adeta bu gurupları her biri kendi içine kapalı kompartımanlar halinde örgütlemiş olmasıdır. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nde zimmîlerin hukukî statüleri konusunda sağlıklı değerlendirmeler yapabilmek için öncelikle millet sisteminin gözden geçirilmesi gerekmektedir.

II. MİLLET SİSTEMİ

Din ve mezhep kıstası, Osmanlı Devleti'nde kişileri guruplandırmakta da esas olarak alınmış ve çeşitli ırk, din ve mezheplere mensup kişiler, etnik kökenlerine bakılmaksızın Türk, Rum, Bulgar, Arap olarak değil, Müslüman, Hıristiyan, Yahudi olarak dikkate alınmışlar ve guruplandırılmışlardır. Osmanlı Devleti'nde bu gurupların her birine "millet" denmiştir.⁷ Osmanlı Devleti zimmîleri birer birey olarak değil bir cemaatin üyesi olarak muhatap almıştır ki bu yaklaşım büyük oranda şer'î hukukun doğasından kaynaklanmaktadır. İslâm hukuku zimmîlerin hem Müslüman bireylerle hem de İslâm devleti ile ilişkilerini düzenlerken aynı zamanda Müslümanlarla zimmîler arasında dini farklılıklardan kaynaklanan bir çizgi de

⁴ AYDIN, M. Akif, "Eski Hukukumuzda Gayrimüslimlerin Din ve Vicdan Hürriyeti", İslâm ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları, İstanbul 1996, s. 230.

⁵ Ebu Yusuf, Kitâb'ül Haraç, (Mütercim Mehmet Atullah Efendi, Sadeleştiren: KARAKAYA, İsmail), Ankara 1982, s. 195-196.

⁶ Zimmîyet Osmanlı'da Müslüman milletlerin dışında kalan gayrî müslim milletlerin tümünü kapsayan bir üst kurum olarak kabul edilmekle birlikte bu tabire Osmanlı metinlerinde pek rastlanılmamaktadır. Şer'iyye Sicillerinde muhatap olarak bir gayrî müslim var ise "zimmî" olduğu belirtilmiştir. Yoksa Osmanlı söyleminde cemaat olarak zimmî terimine rastlanmamaktadır. ADIYEKE, Nuri, "İslahat Fermanı Öncesinde Osmanlı İmparatorluğunda Millet Sistemi ve Gayrî Müslimlerin Yaşantılarına Dair", Yeni Türkiye Osmanlı, c. 4, (Ed: ÇIÇEK, Kemal/OĞUZ, Cem), İstanbul 1999, s. 255.

⁷ BOZKURT, Gülnihal, "Osmanlı Devleti ve Gayrî Müslimler", Osmanlı Tebası ve Toplum Düzeni, s. 282.

çizmekte ve her iki grubu farklı statülere oturtmaktadır. Bu sebeple de zimmilerin kendi iç ilişkilerinin düzenlenmesini mensup oldukları dinlerin kurallarına terk etmiştir.⁸

Osmanlı Devleti'nde toplumun dini çizgilere göre topluluklara bölünmesi her birey ya da topluluğun dini bir bağla bir millete ait olması sonucunu doğurmuştur. Teba genellikle millet liderleri aracılığıyla yönetici sınıfla ilişki kurmuş, millet liderleri de milletlerinin davranışları, vergi ve diğer yükümlülükler açısından padişaha ve memurlarına karşı sorumlu olmuşlardır.⁹

Fatih dönemine kadar Osmanlı da gayrimüslimlere özerk bir statü tanınmamıştır. Din adeta ikinci derecede dikkate alınmış, hatta Bizans'a akın yapan kuvvetler içerisinde Hristiyan komutanlar da yer almıştır.¹⁰

Gayrimüslimlere devlet yapısı içinde özerk bir statü verilmesi ve millet sisteminin genel çizgileri ile ortaya çıkması II. Mehmet devrinde İstanbul'un fethinden sonra gerçekleşmiştir. 1453 yılında Sultan II. Mehmet, Rum, Yahudi ve Ermeni milletlerine, yani İmparatorluğun dinî anlamda tanımlanmış topluluklarına, sırasıyla o zaman hüküm süren Yunan Ortodoks kilisesinin patriği Gennadios Scholarias, başhaham Moses Capsali ve Ermeni kilisesinin piskoposu Joachim vasıtasıyla geniş özerklik bahşetmiştir.¹¹

Fatih, İstanbul'u aldıktan sonra Bizanslıların günlük hayatlarını, dini inanış ve vecibelerini eskisi gibi sürdürmekte serbest olduklarını bildirmiş ve boş bulunan Rum patrikliği makamı için Rumların eski usullerine uygun olarak seçim yapmalarını istemiştir. Halk ve ruhani temsilciler Gennadios Scholarias'i uygun görüp Sultana arz edince, Fatih bu seçimi onayladığını göstermek için yayınladığı fermanında, yeni patriğin kendisinden önceki patriklerin yetkilerine sahip olduğunu, Rumların kendi aralarındaki davalarını yine ruhani meclise götürebileceklerini ve tüm bunların kendi güvencesi altında olduğunu bildirmiştir.¹²

Millet statüsü çerçevesinde ilk ortaya çıkan milletin, Ortodoks Rum milleti olduğu konusunda Osmanlı araştırmacıları hem fikirdirler. Millet sisteminin genel esprisine uygun olarak Ortodoks Rum milleti içine yalnızca Rumlar değil, Sırp, Bulgar, Romen hatta Arap Ortodokslar da sokulmuşlardır.¹³ Yahudi ve Ermenilerin ne zaman millet statüsüne sokuldukları konusunda ise tartışmalar vardır. Yahudilerin fetihten sonra Osmanlı Devleti'nin bütünündeki Musevileri içine alacak şekilde millet olarak teşkilatlandırıldıkları söylenmekte ise de, İstanbul'da bulunan hahambaşılığın İmparatorluk'daki tüm Yahudileri idaresi altında

⁸ GIBB, H.A.R./BOWEN, Harold, *Islamic Society and the West*, vol. 1 part II, London 1957, s. 211-212.

⁹ SHAW, Stanford, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, c. I, İstanbul 1982, s. 214.

¹⁰ Osman Bey zamanında gayri müslimlerle alışveriş yapılmış, hatta Osman Bey gayri müslim komşularının düğünlerine katılarak hediyeler bile götürmüştür. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. ERYILMAZ, Bilal, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebanın Yönetimi*, İzmir 1998, s. 15-19.

¹¹ BRAUDE, Benjamin, "Millet Sisteminin İlginç Tarihi", *Yeni Türkiye Osmanlı*, c. 4, İstanbul 1999, s. 245; ERCAN Yavuz, "Osmanlı Devleti'nde Müslüman Olmayan Topluluklar (Millet Sistemi)", *Yeni Türkiye Osmanlı Özel Sayısı II*, 2000, s. 403.

¹² ÖZDEMİR Hikmet, "Azınlıklar İçin Bir Osmanlı - Türk Klasiği: 1453 İstanbul Sözleşmesi", *Yeni Türkiye Osmanlı Özel Sayısı*, c. 4, s. 224; BOZKURT, Osmanlı Devleti, s. 284.

¹³ CLOGG, Richard, "The Greek Millet in the Ottoman Empire", *Christian and Jews in the Ottoman Empire*, (Ed: BRAUDE/LEWIS) c. I, New-York 1982, s. 185.

topladığı konusunda tartışmalar vardır.¹⁴ Bu sebeple Yahudilerin millet sistemi halinde teşkilatlanmalarının daha ileri tarihlerde gerçekleştiği de iddialar arasındadır. Benzer gelişmeler Ermeni milleti içinde geçerlidir. Fatih'in tayin etmiş olduğu Ermeni patriğinin bütün Ermeni cemaati ve kiliseleri üzerinde otorite kurduğu tartışmalıdır. Ermeni milletin resmen 1461'de kurulduğunu söyleyen yazarlar olduğu gibi¹⁵ ancak XVII. yüzyıldan itibaren Ermeni patriğinin Anadolu ve Rumeli'deki Ermeni cemaati üzerinde hakimiyet kurduğunu iddia edenler de vardır.¹⁶ Osmanlı Devleti'nde ayrı bir millet statüsü tanınmayan grupların önemli bir kısmı da Ermeni milleti içinde mütalaa edilmişler ve Ermeni patriğinin bunlar üzerinde hukuki ve kazai yetkileri olmuştur.¹⁷ İstanbul'un fethi sırasında burada bulunan Latinler de ayrı bir millet statüsü tanınmayarak Lâtin reayası adı altında Galata'ya yerleştirilmişler ve kendileriyle Galata zimmileri ahidnamesi yapılmıştır. 1830'da ise Katolik Ermeni Cemaati millet olarak tanınmıştır.¹⁸

Her milletin başında, o cemaatin seçtiği ve Osmanlı Devleti'nin bir beratla onayladığı bir dini şef bulunmuştur. Yüzyıllarca içerikleri hiç değişmeyen bu beratlar şefin dini ve hukuki yetkileri belirtilmiştir. Dini şefler çok önemli bir suç işlemedikçe (vatana ihanet, kendi topluluklarının kurallarına aykırı davranış gibi) görevden alınmamışlardır.¹⁹

Dini şefin topluluğun mallarını idare etme, ayin ve diğer dini işleri yürütme, cemaatinden belli miktar vergi toplama yetkileri vardır. Ayrıca cemaat mensuplarının özel hukuka ilişkin evlenme, boşanma, miras gibi meselelerini çözme yetkisiyle de donatılmıştır. Daha sonra ayrıntılı bir şekilde üzerinde durulacağı gibi İslâm hukuku din ve vicdan hürriyetinin doğal bir uzantısı olarak gayrimüslimlere yargı muhtariyeti tanımış ve evlenme, boşanma, miras gibi konularda kendi hukuklarına tabi olma imkânı vermiştir. İşte dini reisler bu hak çerçevesinde özel hukuka giren alanlarda yargılama yetkisine sahip olmuşlardır. Cezalandırma yetkisi esas itibarıyla devlete ait olmakla birlikte dini şef ve meclisler, dini kurallara aykırı davranan din adamlarını ve millet mensuplarını da yargılama ve cezalandırma hakkına sahiptirler.²⁰

Hepsinden önemlisi dini liderler cemaatleriyle ilgili bütün işlerden dolayı hükümete karşı sorumlu sayılmışlar, devletle cemaatleri arasında aracı ve temsilci görevini yürütmüşlerdir.²¹ Bununla beraber dini liderlerin ya da daha aşağı düzeydeki ruhanilerin kötü idareleri ve suistimalleri ile ilgili olarak millet mensupları doğrudan doğruya Osmanlı Devleti'ne de

¹⁴ EPSTEIN, Mark A., "The Leadership of the Ottoman Jews in the Fifteenth Century" *Christians and Jews in the Ottoman Empire* (Ed: BRAUDE B./LEWIS B.), c. I, New York 1982, s. 104 vd.; HACKER Joseph R., "Ottoman Policy toward the Jews and Jewish Attitudes toward Ottomans during the Fifteenth Century", *Christians and Jews in the Ottoman Empire* (Ed: BRAUDE B./LEWIS B.), c. I, New York, 1982, s. 119-122.

¹⁵ GIBB/BOWEN, II, s. 221.

¹⁶ BARDAKJIAN, Kevork B., "The Rise of Armenian Patriarchate of Constantinople", *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, (Ed: BRAUDE/LEWIS), c. I, New York 1982, s. 90.

¹⁷ GIBB/BOWEN, II, s. 221.

¹⁸ GIBB/BOWEN, II, s. 247.

¹⁹ BOZKURT, Gayrimüslim, s. 29; BOZKURT, Osmanlı, s. 292.

²⁰ BOZKURT, Osmanlı, s. 293, Heybeliada sakinlerinden Penadyos namı kişinin vazifesi olmayan işlere karışması ve ayine mugayir hareketlerde bulunması sebebiyle Tirhala kazasında Kalnebeke'daki Rum manastırına bend edilmesi ile ilgili olarak Rum Patrikhanesinden gönderilen arzuhal, BOA, CTA, No: 4205, t: 11/R/1204, (1789).

²¹ BOZKURT, Osmanlı, s. 295; BOZKURT, Gayrimüslim, s. 30; SHAW, s. 214.

başvurabilmişlerdir.²² Her cemaat belli bir hiyerarşi içinde en küçük yerleşim birimine kadar örgütlenmiştir. Gayrimüslimlerin yaşadıkları mahallelerde papaz ve kocabaşılar mahallenin mülki ve belediyeye ilişkin işlerinde kadının temsilcisi sayılmışlardır. Ayrıca ölüm, doğum gibi nüfus kayıtlarını da tutmuşlardır.²³ Her millet eğitim, din, devlet, toplumsal güvenlik gibi görevleri yerine getirmek için kendi kurumlarını yaratıp idare etmiş, bu çerçevede dini liderler hastane, vakıf ve eğitim kurumlarının yönetiminde de geniş yetkilere sahip olmuşlardır.

III. OSMANLI DEVLETİNDE ZİMMİLERİN HUKUKİ STATÜSÜ

İslâmiyet gayrimüslimlere belirli bir hukuki statü tanımıştır ve Osmanlı Devleti'nde de aynı kurallar geçerli olmuştur.

İslâm devletinde zimmîlerin hukuki statülerine baktığımız zaman Müslüman tebadan daha farklı bir konumda oldukları görülmektedir. Zimmîlere bazı hukuk dallarında kendilerine şer'i hukuk değil, kendi dinlerinin kuralları uygulanır. İslâm anlayışında din, kişilerin birbirleriyle ilişkilerini düzenleyen hukuk kurallarını da içerdiğinden din ve vicdan hürriyetinin bir uzantısı olarak zimmîlere kendi hukuklarını uygulama imkânı tanınmıştır. Bu anlayış sonucunda özellikle dini kuralların yakın etkisi altında bulunan şahıs, aile ve miras hukuku alanlarında gayrimüslimlere kendi hukuk kurallarının yine kendi mahkemelerince uygulanma imkânı getirilmiştir ve böylelikle ortaya cemaat mahkemeleri çıkmıştır. Kur'an, hadis ve Hz. Peygamber döneminden beri süregelen uygulamalara göre, İslâm ülkelerinin gayrimüslim vatandaşları yargı muhtariyetinden yararlanmışlar, Hıristiyan, Yahudi vb. din mensuplarının kendi kanun ve hakimleriyle çalışan mahkemeleri olmuştur. Öte yandan gayrimüslimler dilerse İslâm mahkemelerine (Şer'iyye Mahkemesi) başvurma hakkına da sahiptirler ki bu durumda kendilerine İslâm hukuku hükümleri uygulanmıştır.²⁴ Ceza hukuku açısından ise "içki içme suçu" gibi bazı istisnalar dışında İslâm ceza hukuku hükümlerine tabi tutulmuşlardır.

1. Aile Hukuku Açısından Zimmîler

Zimmîler yukarıda üzerinde durduğumuz yargı muhtariyeti sebebiyle aile hukuku (evlenme, boşanma gibi) alanında kendi dini hukuklarına tabi olmuşlardır. Evlilik akdi, bu akdin feshedilmesi, drahoma, çeyiz, mehir, nafaka gibi konular Osmanlı Devleti'nde dini ahkamdan sayılmış ve din adamları verilen beratlarla bu konularda kendi dini kurallarını uygulamakla yetkili kılınmışlardır.²⁵ Zimmîler arasındaki evlenme ve boşanma ile ilgili olarak

²² Timovo metropoliteninin fazla para talebiyle kendilerini lazyik ettiği konusunda Gabrova zimmîlerinin şikayeti, BOA, CTA, No: 75, t: 1135 (1722); Kayseri Metropoliti Teofilis isimli rahibin kanunu kadime aykırı olarak kendilerini tecrim ettiğinden şikayete aldığı fazla paraların iadesi için emir ısdan ricasıyla Kayseri reayasının dilekçesi, BOA, CTA, No: 74, t: 1134 (1721); Rum Patriği Enrûmanın Süihal ve İdaresinden şikayet eden metropolitlerin verdiği arzuhal, BOA, HHT, No: 3627313-B t: 1239 (1823).

²³ BOZKURT, Gayrimüslim, s. 31.

²⁴ HAMİDULLAH Muhammed, İslâm'da Devlet İdaresi, İstanbul 1998, s. 396; AYDIN, M. Akif, "Eski Hukukumuzda Gayrimüslimlerin Din ve Vicdan Hürriyeti", İslâm ve Osmanlı Hukuk Araştırmaları, İstanbul 1996, s. 233-234; BOZKURT, Gayrimüslim, s. 8

hemen hemen bütün belgelerde şu kayıt vardır: "Bir zimmîye erinden kaçsa veya bir zimmî avret almalı ve boşamalı olsa, aralarına rahib-i mezburdan başka hiç kimse girmeye ve karışmaya".²⁵

Zimmîlerin kendi aralarındaki boşanmalarında da İslâm hukuku hükümleri uygulanmaz, kendi dini hükümlerine tabidirler. Ancak bir Müslümanla evli olan bir zimmî kadın ise boşanma konusunda İslâm hukuku hükümlerine tabidir. İslâm hukukunun kocaya tanıdığı talak yetkisini Müslüman koca zimmî karısına karşı kullanabilir.

Osmanlı Devleti'nde zimmîlerin kendi aralarındaki evlilik ve boşanma ile ilgili meseleler cemaat mahkemelerinde görülmüştür. Ancak zimmîlere dilerlerse şer'îye mahkemelerine de başvurma hakkı tanınmıştır. Şer'îye sicillerindeki örnekler zimmîlerin aile hukuku alanındaki problemlerini zaman zaman kadı önüne getirmeyi tercih ettiklerini göstermektedir.²⁷ Ayrıca evlenme ve boşanma ile ilgili davalarda taraflardan biri Müslümansa (İslâm hukukuna göre koca) bu tür davalara mutlaka şer'îye mahkemelerinde bakılması gerekir.

2. Miras Hukuku Açısından Zimmîler

İslâm hukukuna göre aynı İslâm toprağında yaşayan iki zimmînin miras ilişkileri kendi dini ve sosyal kurallarına göre düzenlenir.

Osmanlı Devleti'nde zimmîlerin kendi aralarındaki miras meseleleri İslâm hukukunun yukarıdaki ilkeleri doğrultusunda mensup oldukları dinin kurallarına göre halledilir ve problemleri cemaatlerinin din adamları tarafından çözümlenirken zaman zaman zimmîler konunun çözümü için devletten yardım istemişler veya şer'îye mahkemelerine başvurmuşlardır.²⁸

²⁵ BOZKURT, Gayrimüslim, s. 14.

²⁶ ERCAN, Yavuz, "Türkiye'de XV. ve XVI. Yüzyıllarda Gayrimüslimlerin Hukuki, İctimai ve İktisadi Durumu", Belleken, c. XLVII, sy. 188, Ankara 1984, s. 1145.

²⁷ 11 Şaban 1126/1715 tarihli şer'îye sicilinde Mihmandar mahallesi sakinlerinden Pamuk bt. Erkiş adlı Nasrani Hocatur v. Mesir adlı zimmî ile 3 kat elbise, 1 sim kuşağı mehr-i müeccel olarak kabul ederek Mesir'le evleneceğini mahkemeye bildirmiş ve taraflar evlenmişlerdir (K.S.Ş. 45 474). ÖZGÖKMEN Ali, Konya Şer'îye Sicilleri Işığında Müslim-Gayrimüslim Münasebetleri (1700-1800), Konya 1996 (Basılmamış Doktora Tezi), s. 33'den naklen; 28 Ramazan 1141/1725 tarihli belgede Eflâton mahallesi sakinlerinden Fanus v. Koca adlı zimmî yine kendisi gibi zimmî olan Mihmandar Mahallesi sakinlerinden Marife bt. Tadir adlı zimmî ile 6 ay önce nişanlandığını fakat daha sonra erkek kardeşi Fanus'a evlenemeyeceklerini söylemiştir. Kızın görüşü sorulmuş, Marife ise "Zaten birbirimize meftun olmamıştık" demiştir. Fanus'da "Bende bu işten feragat ediyorum, Marife nefsinin dilediği kimseye tezewvüç eylesin demmiştir". K.S.S. 49/259; ÖZGÖKMEN, s. 32'den naklen; Konya'da Aklan mahallesinde ikamet eden İvaz v. Sanibe adlı zimmî, Mariya bt. Ece adlı zimmî ile hüsn-i rızasıyla, babasının da izniyle mehr-i muaccele üzere, şahitlerin huzurunda ve din adamları Keşiş'in icrasıyla evlendiğini, ama eşi Mariye'nin zıfat gecesinde nefsinin kendisine teslim etmediğini beyan ederek boşanmak istediğini mahkemeye bildirmiştir. 25 Recep 1130/1719 K.S.S. 48/893, ÖZGÖKMEN, s. 33'den naklen; Eflâton Mahallesi sakinlerinden Kaplan v. Aslan isimli zimmî mahkemeye başvurarak Mariye bt. Ece isimli Nasrani, babası Ece v. Manayil huzurunda 3 sene önce nikahlandığını, fakat sonradan 1 çift altın küpe ve 29 kuruş nakit parayı Mariye'nin babasından geri aldığını, Mariye'yi dilediği kimseye tezewvüç eylesin diyerek boşanma talebinde bulunmuştur. 10 Muharrem 1127/1716, ÖZGÖKMEN, s. 33'den naklen.

²⁸ Pederleri Sakızlı Cani isimli zimmînin vefatı ile kendilerine intikal etmesi lâzım geldiği halde Canibi Miri'den zaptedilen "mülkû mali ve bahçelerin marifeti şer'î ile kendilerine ihalesi istihramına" dair çocukları tarafından verilen arzuhal, BOA, CTA, No: 70 tarihsiz; Golos Hıristiyanlarından Desbo adlı kadın zevcinden kendisine ve çocuklarına intikal eden

Zimmîler açısından İslâm miras hukukunun getirdiği en önemli kısıtlama din ayrılığının bir miras engeli olarak kabul edilmesi ve bunun sonucunda zimmîlerle Müslümanların birbirlerine mirasçı olamamalarıdır. Bu sebeple ehl-i kitab bir kadınla evli olan Müslüman erkek ile karısı arasında mirasçılık ilişkisi kurulamaz. Yani zimmî bir kadınla evli olan Müslüman ne karısına miras bırakabilir, ne de ona mirasçı olabilir. Bir Müslüman erkekle bir zimmî kadının evliliğinden doğan çocuklar babalarının dininden sayıldıklarından anneleri ile miras bağları yoktur.²⁹ Bu noktadan hareketle, anası, babası, oğlu, kızı ve diğer akrabaları gayri müslim olan kişi ile kendisi Müslüman ise miras alışverişi söz konusu olmaz. Ancak eğer muris öldüğünde zimmî Müslüman olmamış, daha önce din değiştirmişse mirastan pay alabilir. Belirleyici olan mirasçının murisin ölüm anındaki dini inancıdır.³⁰

3. Borçlar ve Ticaret Hukuku Açısından Zimmîler

Borçlar ve ticaret hukuku açısından zimmîler birkaç istisna dışında İslâm hukuku hükümlerine tabidirler. Her şeyden önce zimmîler mülkiyet hakkına sahiptirler. Üstelik zimmet anlaşması ile malları İslâm Devleti'nin teminatı altına alınmış, mallarına yönelik saldırılar Müslümanların mallarına yönelik saldırılarla bir tutulmuş ve defedilmeye çalışılmıştır.³¹

Zimmîlerin kendi aralarında yaptıkları sözleşmelerde İslâm hukuku kuralları ile bağlı olma zorunluluğu yoktur. Mesela içki ve domuz alışverişi yapabilirler, (gözden uzak yapmak şartıyla) bu malları hibe edebilirler.

4. Usul Hukuku Açısından Zimmîler

Zimmîlerin kendi aralarındaki aile-miras hukukuna giren davalarını cemaat mahkemelerine götürme hakları vardır. Ancak taraflardan biri Müslümansa davaya mutlaka şer'iyye mahkemesinde bakılarak İslâm hukuku hükümlerinin uygulanması gerekir.

Zimmîler şer'iyye mahkemesindeki davalarda davacı ya da davalı olabilmişlerdir.³² Hatta zimmîlerin yönetici sınıf mensuplarıyla olan anlaşmazlıklarında davaları Divân-ı Hümayun'da

emval ve emlak müteveffa zevcinin kardeşleri tarafından vâki olan müdahalenin men'i için Yenişehir kadılığına başvurmuştur, BOA, CTA, No: 161, t: 1124 (1712). Konya'da Eflatun mahallesinde ölen İvaz v. Mihayil isimli zimmînin varisleri şer'i mahkemeye başvurarak kendi aralarındaki paylaşımın adaletli olmadığını, kalan mirasın aralarında eşit ve adilane bir şekilde yeniden paylaşılmasını istemişlerdir. Mahkeme bunun üzerine Mevlana Mehmed Efendi oğlu Mustafa Çelebi'yi mirası taksim etmesi için görevlendirmiştir. 6 Zilhicce 1138/1722, 50/1723, ÖZGÖKMEN, s. 39'dan naklen; Mora Ceziresinde İstefani'den kızı Katni'ye intikal eden emlak ve araziye Yeğeni Elini tarafından müdahale olduğundan şer'an faslı dava edilmesine dair Mora kadısına gönderilen berat, BOA, CTA, No: 3324, t: Z, 1218 (1803).

²⁹ BOZKURT, Zimmî, s. 133; FİDAN Yusuf, İslâm Hukukunda Ehl-i Kitab Kavramı ve Hükümleri, Konya 1998 (Basılmamış Doktora Tezi), s. 170-172.

³⁰ Ahyolu kasabası halkından Müslüman olan bir zimmînin din değiştirmeden evvel ölen babası ve annesinden kalan mallarını zapteden ve Müslüman oldu diye vermek istemeyen eniştesinden hakkının alınması için verdiği dilekçe, BOA, CTA, No: 4160, t: Z 1240 (1825).

³¹ Kuyumcu esnafından zimmî Bogos'un mücevheratını hile ile dolandırarak kaçan Yorgancı esnafından Emin ile zevcesinin Girit'de tutulup marifeti şer'i ile eşyasının tespit edilerek İstanbul'a getirildiği, eşyaların sahibine teslim edildiğine dair Divân-ı Hümayun Çavuş'u Mustafa'nın arzı BOA, CTA, No: 584, t: 19/5/ 1236 (1820).

³² Göle Cerp Mahallesi sakinlerinden Ovacın v. Arap adlı zimmî mahkemeye başvurarak Karakayış Mahallesiinden Hasan Beşe ve Seyyid Mehmet isimli şahısların evine zorla girerek kendisini tartakladıklarını ve "Ümmet-i

görülmektedir.³³ Yine zimmîler aleyhlerine hüküm verilen davalarda itiraz haklarını kullanarak davanın yeniden görülmesini temin edebilmişlerdir.³⁴ Öte yandan hemen belirtmek gerekir ki bütün Osmanlı tebaasının din, dil, cinsiyet ayrımı olmaksızın Divân-ı Hümayun'a dilekçe (arzuhal) vererek şikayette bulunma ve gerekirse davasının Divân'da görüşülmesini talep etme hakkı vardır.³⁵ Bu çerçevede zimmîler de herhangi bir sınırlama olmadan Divân-ı Hümayun'a başvurabilmişlerdir.

Usul hukuku açısından gayri müslimlere getirilen en önemli sınırlama Müslümanlara karşı gayrimüslimlerin şahitliğinin kabul edilmemesidir. İslâm hukukçuları gayri müslimlerin Müslümanlar hakkında şahitlik yapmalarını caiz ve geçerli görmemişlerdir. Eğer bir davada taraflardan biri Müslüman ise şahitlerin de Müslüman olması gerekir.³⁶ Osmanlı uygulamasında da taraflardan birinin Müslüman olduğu davalarda gayrimüslimlerin şahitliği kabul edilmemiştir.³⁷

5. Ceza Hukuku Açısından Zimmîler

Zimmîler zimmet anlaşmasını yapmak suretiyle İslâm ceza hukuku hükümlerine tâbi olmayı kabul etmektedirler. Yani ceza hukuku alanında bazı ufak istisnalar dışında İslâm ceza hukuku hükümleri zimmîlere de uygulanır.

Kıyas ve diyet suçları açısından konuya baktığımızda İslâm hukukunda bir zimmîyi kasden öldüren bir başka zimmî gerekli şartlar gerçekleşirse kıyas cezasına çarptırılır.³⁸ Osmanlı Devleti'nde de bu kurala uyularak zimmîler arasında işlenen kasden adam öldürme suçlarında kıyas cezası uygulanmıştır.³⁹ Müslümanı öldüren zimmînin kısasa uyruk tutulacağı

Muhammed'den kimse yok mu?" diye bağırınca komşusu Seyyid Ali'nin yetiştiğini beyan ederek davacı olmuş ve olayın aydınlatılmasını istemiştir. Olay mahkemece araştırılarak kötü ve ayaş olduğu ortaya çıkan Hasan Beşe cezalandırılmıştır. 27 Zilkade 1135/1724, K.Ş.S., 49/223. ÖZGÖKMEN, s. 73; Çifte Merdiven Mahallesi sakinlerinden Bağdat bt. Bacı adlı Nasrani kadın Karabit v. Bugus, Karakoç v. Bugus, Ağop v. Ovacın, İvan v. Hatır, Ovanus v. Yagub, Kırkor v. Yanus isimli şahısların evine gelerek kocası Ezvastur'u sorduklarını ve kocasının kendilerine olan 384 kuruş borcunu ödemesini istediklerini, bu arada kendisini tepelediklerini ve hamile olduğu için ceninin zayı olduğunu beyan ederek adı geçen kişilerden davacı olup, mahkemeye başvurmuştur. 18 Receb 1138/1719, K.Ş.S. 50/40, ÖZGÖKMEN, s. 69.

³³ Kıbnslı Dimitri ile sabık Kıbnslı Defterdar Osman Efendi'nin sadrazam huzurunda görülen davalarda Dimitri'nin hakkı teslim edilerek eline ferman verilmiştir. BOA, CTA, No: 3559, t: 12 s. 1179 (1765).

³⁴ Erhos kazası sakinlerinden Zeynüddin ile Yorgo arasında tekevün eden çiftlik davası Trapoliçe mahkemesinde Zeynüddin Ağa lehine sonuçlanmışsa da, Yorgo karara itiraz etmiş ve tekrar mürâfaa olunarak "izhan hak edilmesi" için Görüds kadısına emr-i şerif gönderilmiştir. BOA, CTA, No: 164, t: 11 Ra 1217 (1802).

³⁵ MUMCU Ahmet, Divân-ı Hümayun, Ankara 1986, s. 97-98.

³⁶ HEFFENING W, Şâhid, İ.A. c. XI, İstanbul, s. 282; ATAR Fahreddin, İslâm Adliye Teşkilatı, Ankara 1991, s. 197; KARAMAN, c. III, s. 303-304.

³⁷ Umum İslâm ve Hıristiyan tebanın rahat yaşamaları ve kazalarda cürüm ve cinayet irtikap edenlerin sulhalleri hakkında yapılacak ihbarların "doğru sözlü müslimlerin şahadetleriyle hakkatı tebeyyün etmedikçe" İstanbul'a bildirilmemesi istenmektedir. BOA, CTA, No: 1927, 22 M 1212 (1797).

³⁸ BOZKURT, Zimmî, s. 139; FİDAN, s. 210.

³⁹ Rodos'a tabi Senbeki adası ahalisinden olan Yani Kortalo isimli kaptanın kayığındaki eşyayı gasp edip, altı nefer adamını katleden Alinozlu Todori ve adamlarına kıyas cezası uygulanmıştır. BOA, CTA, No: 872, t: 26 S 1260 (1844); Prizren Sancağının Prishtina kazasına bağlı Goşliriçe köyünden zimmî Resmo'yu katleden Dime'nun kısasının icrasını Prizren valisi Vezir Abdurrahman Paşa'ya bir hüküm gönderilmiştir. BOA, CTA, No: 5465, t: 9 Ş 1289 (1872).

konusunda da İslâm hukukçuları arasında bir tartışma yoktur.⁴⁰ Ancak bir zimmîyi katleden Müslümana kısasın uygulanıp uygulanmayacağı mezhepler arasında tartışmalıdır.⁴¹ Osmanlı Devleti'nde bu konuda resmi Hanefi görüşünün benimsenerek zimmîyi katleden Müslümanlara kısas cezasının uygulandığı resmi belgelerden anlaşılmaktadır.⁴²

Bir Müslüman bir zimmîyi öldürdüğü ya da yaraladığı zaman kısas cezası uygulamazsa diyet öder. Aynı şekilde bir zimmî de zarar verdiği Müslümana ya da ailesine diyet öder. Zimmînin bir Müslümana karşı işlediği suç için vermesi gerekli olan diyet Müslümanlar için saptanan diyetin miktarı neyse odur. Ancak zimmîler için ödenecek diyetin miktarı konusunda mezhepler arasında görüş birliği yoktur. Osmanlı Devleti'nin resmi mezhebi olan Hanefî mezhebi adam öldürme fiillerinde takdir edilen diyetin miktarının Müslümanlar ve gayrimüslimler için aynı olduğu Müslüman için ne kadar diyet ödeniyorsa, gayrimüslime de aynı miktar diyetin ödeneceği görüşündedir.⁴³

6. Zimmîlerin Din ve Vicdan Hürriyetleri

Zimmîler geniş bir din ve vicdan hürriyetine sahiptirler. İslâm hukukunun gayrimüslimlere tanıdığı ve Osmanlı Devleti'nin de kabul edip, uyguladığı din ve vicdan hürriyeti şu alanlarda kendini göstermektedir:

a. İnanç Hürriyeti: Gayrimüslimler kendi inançlarını koruma ve ifade etme hürriyetine sahiptirler. İslâm ülkesindeki gayrimüslimlere Müslüman olmaları için herhangi bir baskı yapılmaz.⁴⁴

b. Dinî Ayin ve İbadet Hürriyeti: Gayrimüslimlere dini inançlarının gereğini yerine getirme, ibadet ve ayinlerini serbestçe yapabilme imkânı tanınmıştır.⁴⁵ Bu hürriyetin kapsamına kaçınılmaz olarak ibadet ve ayinlerin yapıldığı mabetlerin korunması da girmektedir.

⁴⁰ Çeşme Kasabasında hamam takımı vb. eşyalar satmakta olan Kızanlık muhacirlerinden Ali oğlu Ahmed'i eşyasına ta'men katleden meyhaneci İlyâ veled-i Petri idam edilmiştir. BOA, Adliye ve Mezâhib İradeleri Katalogu Sıra No: 34, Genel No: 747, Hususî No: 4, t: 1 R 1311 (1893).

⁴¹ Bu konuda 3 farklı fikir vardır. Şafîî ve Hanbelî mezhepleri hiçbir şekilde Müslüman birinin bir gayri müslümü öldürmesinin (zimmî de olsa) kısası gerektirmediği görüşündedirler. İmam Malik ise esas itibarıyla zimmîye karşılık Müslüman katledilemeyeceği görüşünde olmakla birlikte, eğer Müslüman kişi zimmîyi malına tamahen bir yere götürüp pusuya düşürerek öldürürse kısas edilebileceği fikrindedir ŞAFAK, Ali, Mezheplerarası Mukayeseli İslâm Ceza Hukuku, Erzurum 1977, s. 74; UDEH Abdülkâdir, Mukayeseli İslâm Hukuku ve Beşerî Hukuk, c. III, Ankara 1990, s. 121.

⁴² Aydın vilayetinin Karahit nahiyesi civarında Kantarcı Kıryako oğlu Memiko'nun cerhü itlafına cüret eden Gölhisar karyeli Hacı Mehmed'in mâtuku Said bin Abdullah'ın idamı ile ilgili olarak Adliye Nezâretî'nin tezkiresi üzerinde yayınlanan irade-i seniyye. BOA, Adliye ve Mezâhib İradeleri Kataloğu, Sıra No: 221, Genel No: 624, Hususî No: 6, t: 16 Ra 1311 (1893); Yahudi Yeksan'ın keyfiyeti katlinden dolayı Süleyman ismindeki şahsın idam cezasına çarptırıldığı ancak sonradan affedildiği ile ilgili kayıt, BOA, Adliye ve Mezâhib İradeleri Katalogu, Sıra No: 346, Genel No: 328, Hususî No: 2 t: 12 S 1312 (1894); Bir zimmîyi katleden Halil isminde bir zat kapı bölükbaşı tarafından tutulup, öldürülmüştür. BOA, CTD, No: 890 t: R 1261 (1845).

⁴³ ŞAFAK, s. 99; UDEH, c. III, s. 172; FIDAN, s. 215, DAĞCI Şamil, İslâm Ceza Hukukunda Şahıslara Karşı Müessir Fiiller, Ankara 1996, s. 181-182.

⁴⁴ AYDIN, Gayrimüslim, s. 231; AYDIN, Hukuk Tarihi, s. 148.

⁴⁵ Ancak bu konuda bazı ufak sınırlandırmalar da getirilmiştir. Mesela namaz vaktinde çan çalmanın yasaklanması gibi.

c. Öğretim ve Eğitim Hürriyeti: Zimmîler dini inançlarını çocuklarına serbestçe öğretebilecek ve buna göre çocuklarını eğitebileceklerdir.⁴⁶

d. Hukuki ve Kazai Muhtariyet: Din ve vicdan hürriyetinin doğal bir uzantısı olarak zimmîlerin, aile hukuku, miras hukuku gibi belli konulardaki davalarına mensup oldukları dinin kurallarına göre kendi cemaat mahkemeleri bakabileceklerdir.

Osmanlı Devleti'nde de din ve vicdan hürriyeti ile ilgili temel esaslara genel olarak uyulmuş, zimmîlerin Müslüman olmaları yolunda herhangi bir baskı yapılmamıştır. Fatih'in İstanbul'u fethettikten sonra Galata zimmîlerine verdiği ahidnamede bu hürriyetin sınırları açık bir biçimde çizilmiştir.⁴⁷

Osmanlı'da din ve vicdan hürriyeti ile ilgili olarak en fazla üzerinde durulan konu zimmîlere ait ibadethanelerin tamiri ve yenilerinin inşa edilmesi olmuştur. İslâm hukuku kuralları gereğince tamir ve yeni ibadethanelerin inşası için devletten izin alınmasının yanı sıra hukuki meşruluğu sağlamak için devrin şeyhülislâmından da fetva istenmiştir.⁴⁸ Bu fetvaların bir kısmında ahali tamamen Hıristiyanlardan oluşan yerleşim birimlerinde kilise yapmak isteyen zimmîlere şer'an engel olunamayacağı Müslümanlarla zimmîlerin karışık olarak yaşadıkları yerlerde inşa edilen kiliselerin ise yıktırılacağı belirtilmiştir.⁴⁹

Osmanlı Devleti'ndeki zimmîler ibadethanelerini tamir edecekleri veya yenilerini yapacakları zaman mutlaka devletten izin almışlardır. Genelde bütün Osmanlı padişahları ibadethanelerin tamirine izin verirken, yeni kilise inşasına izin veren Osmanlı padişahı da pek çoktur. Buna karşılık izinsiz yapılan ibadethaneler de derhal yıktırılmıştır.⁵⁰

Osmanlı Devleti'ndeki gayrimüslimler sahip oldukları din ve vicdan hürriyeti gereğince ibadethanelerine ve din adamlarına yapılan müdahalelerin engellenmesi için devlete başvurabilmişlerdir.⁵¹

⁴⁶ AYDIN, Gayrimüslim, s. 233; AYDIN, Türk Hukuk Tarihi, s. 150.

⁴⁷ ÖZDEMİR, s. 227.

⁴⁸ Harap olan kiliselerin aslına bir ilave yapılmadan tamirinin caiz olduğuna dair Şeyhülislâm Mustafa Asım Efendi'nin fetvası, BOA, HHT, No: 36351 A t: 1248 (1832) ve No: 36353 - B, t: 1250 (1834); İslâm memleketlerinde Yahudi havralarının tamirinin şer'an caiz olduğuna dair Şeyhülislâm Mustafa Asım Efendi'nin fetvası, BOA, HHT, No: 36351 - B ve C, t: 1248 (1832); İzni Sultanî ile bir köyde sakin olan Hıristiyanların yapmak istedikleri kilisenin engellenmesinin şer'an gerekli olmadığına dair Şeyhülislâm Mustafa Asım Efendi'nin fetvası, BOA, HHT, No: 36351 - B t: 1248 (1832); Karacaşehir'deki Meryem Ana Ermeni kilisesinin "vaz-ı kadimî üzere" tamirinin şeriata uygun olduğuna dair fetva, BOA, HHT, No: 36293, t: 1240 (1824).

⁴⁹ Ahali zimmîler olan bir cezirede kefereden bir taife izn-i sultanîyle sakin olduklarında cezire-i mezburede kinise ihdas itmek murad eyleseler şer'an men olunurlar mı? El-cevâb: OLUNMAZLAR; Ahali müslimin ve kefereden olan beldenin keferesi belde içinde kinise ihdas eyleseler hakim kilise-i merkumeyi hedme kâdir olur mu? El-cevâb: OLUR, Fetevây-ı Ali, s. 170-171.

⁵⁰ Balcı yokuşunda İslâm mahallesindeki mektep yerine önce papazın ikameti için bir yer ilave edilmiş, ardından kilise haline getirilince halkın şikayetine neden olmuştur. Bunun üzerinde Bâb-ı Meşihat'den alınan fetva ve Meclis-i Ahkâmı Adliye'nin kararıyla kilise yıktırılmıştır. BOA, CTA, No: 849, t: 5 M 1259 (1843); Selanik'de gizlice kilise şekline sokulan mahzenin yıktırıldığı, buradaki gümüş ve kitapların da darphaneye gönderildiğine dair Selanik kadısı Mehmet Nurullah Efendi'nin gönderdiği ilam, BOA, HHT, No: 36326 A t: 2 Ra 1239 (1823).

⁵¹ Baş piskoposun gönderdiği bu belgede zimmîlere İslâm hukukunun tanıdığı din ve vicdan hürriyetinden söz edilmektedir. "Hazretî Peygamber ve hülâfây-ı izamin yedlerinde bulunan ahidnâmeleri ile ve Selatin-i maziyenin fermanlarıyla memâlik İslâmîyede müterekkin Rum reayadan hüsn-ü rızalarıyla cem-i sadakat eden rahiplere dahil

Zimmîlerin din ve vicdan hürriyetlerine getirilen belki de en önemli sınırlama belli bir dönemden sonra aynı din içinde mezhep değiştirmelerine müsaade edilmemesidir. Toplumun millet sistemine göre belirli kompartımanlarda yaşamalarına paralel olarak ortaya çıkan dengenin bozulmaması için devlet mezhep değiştirmeyi yasaklamıştır. Özellikle bu tavır XVII. yüzyıldan itibaren Osmanlı zimmîlerini katolikleştirme politikasına yönelik olmuştur. Papalıktan gönderilen bazı Katolik ruhbanları vilayet vilayet gezerek Rum, Ermeni ve diğer milletleri eski mezhep ve kiliselerinden döndürüp, Katolik mezhebine bağlama faaliyeti içine girmişlerdir.⁵² Bunun üzerine devlet olaya müdahale ederek mezhep değiştirmeyi yasaklamıştır.⁵³ Burada ilgi çekici olan Osmanlı'daki üstünlüğünü kaybetmek istemeyen Rum Ortodoks kilisesinin Osmanlı'yı desteklemesi ve zaman zaman da devletten bu konuda yardım istemesidir.⁵⁴

Görüldüğü üzere Osmanlı Devleti'nde zimmîler son derece geniş (hatta Müslümanlardan bile daha fazla) bir din ve vicdan hürriyetine sahiptirler ve bu durum zaman zaman Müslümanların şikayetlerine de neden olabilmektedir.⁵⁵

7. Vergi Hukuku Açısından Zimmîler

Osmanlı Devleti'ndeki zimmîler İslâm hukukuna uygun olarak vergilendirilmişlerdir. Ayrıca kendilerinden bir kısım örfi vergiler de alınmıştır. Bilindiği üzere zimmîlerden hukuki ve toplumsal statülerini belirleyen ve Müslüman reayadan toplanmayan iki ayrı vergi alınır ki bunlar haraç ve cizyedir. Bunun dışında vatandaşı oldukları İslâm ülkesinin vergi hukukuna tâbi olarak Müslüman reayanın ödediği vergiler de kendilerinden talep edilmiştir.

ve taarruz olunmamakta olduğu..." BOA, CTA, No: 125, t: 17 C 1222 (1807); Rum patrikliğinden gönderilen ve İznik civarındaki Söğüt kasabasında bulunan Aya Dimitri kilisesine yapılan müdahalenin men'inini isticram eden arzuhal, BOA, CTA, No: 54, t: 1252 (1836); İstanbul Rum patrikliğinin Mora cezaresindeki metropolitlerin bazı mütegalibenin teaddi ve tecavüzlerinden dolayı ayinlerini ıcradan ve reayanın işlerini görmekten aciz kaldıkları için saldırları men'i için emir çıkarılması ricası ile ilgili arzuhal, BOA, CTA, No: 3431, t: 16 Ca 1212 (1797); Ermeni patrikliğinin Kudüs Ermeni patriği ve vekillerinin gezdikleri mahallerde ayinleri üzere sadaka toplamalarına müdahale olunmamasını rica eden arzuhal, BOA, CTA, No: 56, t: 1132 (1719); Ayın vakitlerinde kilise avlularında tahta çalınmasına izin verilmesi için Rum Patriği Grigoryus'un sadarete gönderdiği tahrir, BOA, HHT, No: 36437 - A t: 1253 (1837).

⁵² ADIYEKE, s. 256.

⁵³ Ermeni milleti içinde terbiyeleri lâzım gelenlerin Katolik millete katılmalannın terbiyelerini güçleştirdiği ve bu halin tahrir-i nüfus maddesine de zarar vermesi nedeniyle bundan böyle mezhep değiştirerek Katolik Ermeni millete katılmak isteyenlerin kabul edilmemesi hakkında Ermeni, Ermeni Katolik ve Rum Patrikhanelerine hitaben yazılan emir, BOA, CTA, No: 486, t: 19 L 1257 (1840); "Halep'de Rum papazlarının eseri iğfal ve teşvikiyle birtakım Rumların metropolitlerini adem-i tebeiiyyet ve efrenc ve Katolik mezhebine dalâlet ile kiliselerine gitmeyip, Katolik kilisesine gitmek, metropoliti kaçırmak, metropolithaneyi yağma etmek gibi ahvali içtisar eylemeleri ile içlerinden on bir şahsın başlarının kesildiğine dair" Halep valisi Hurşid Paşa'nın sadarete gönderdiği tahrirat, BOA, HHT, No: 6303, t: 27 C 1233 (1817); Bazı Yahudilerin Ermeni olacakları ve Ermeni mahallesinde oturacakları gibi söylentilerle fesad kanştırıp, iki milleti birbirine düşürmek isteyenlerin hapis cezasına çarptırıldıklarına dair telhis, BOA, HHT, No: 36 270, t: 1245 (1829).

⁵⁴ Halep'deki Rum papazlarından bazı müfsidlerin Rum reayasını kiliselerine gitmekten men ederek Katolik mezhebine girmeye teşvik ettikleri anlaşıldığından Katolik rahiblerinin Rum evlerine girmekten men edilmeleri için İstanbul Rum Patrikliğinin gönderdiği istida, BOA, CTA, No: 4180, t: Ra 1233 (1817).

⁵⁵ Mostar kasabasında eskiden Hristiyanlara mahsus kilise ve mabed bulunmadığı halde Latin mezhebine mensub Hristiyanların metropolitlerinin Dobrovnik elçisi etiyile sağladıkları iznle yaptırılan kiliseler ve evlerinde İncil kıraat ve reayaya vaaz ve nasihat etmeye kalkıştıkları için Müslüman halk bir dilekçe ile durumu kadıya şikayet etmişler, kadı da olayı İstanbul'a bildirmiştir. BOA, CTA, No: 4185, t: L 1087 (1676).

8. Zimmîlerin Siyasi ve İdari Hakları

Osmanlı Devletinde zimmîlerin siyasi ve idari hakları büyük oranda İslâm hukuku kuralları çerçevesinde belirlenmiştir. Bu çerçevede Osmanlı Devleti'nde zimmîlerin idari ve siyasi haklarına baktığımızda I. Meşrutiyet'e kadar Müslüman tebanın dahi siyasi haklarının olmadığı bir ortamda zimmîlerin de seçme ve seçilme haklarının olmamasının doğal olduğu söylenebilir. Kamu hizmetlerinde görev alma açısından konuya yaklaştığımız zaman, bilindiği üzere zimmîler cizye vergisi ödemek suretiyle askerlik hizmetinden muaf tutulmuşlardır. Bununla birlikte XIV. ve XV. yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde Hristiyan tımarlı sipahilerin bulunduğu bilinmektedir.⁵⁶ Ayrıca zimmîler doğrudan askere alınmasalar bile askeri inzibat görevi yapan Voynuk, Martolos, Eflak, Derbentçi gibi zimmî guruplar olduğu, donanmada kürekçilik yaptıkları, baruthanenin korunmasının zimmî ailelere verildiği de malumdur.⁵⁷ Özellikle Ermeniler ve Fenerli Rumlar resmi ya da yarı resmi pozisyonlarda devlete hizmet vermişlerdir. Ancak Müslümanlarla karşılaştırıldığında sayıları son derece azdır ve bunlar kendi milli kimliklerini koruyarak herhangi bir uyum ve eğitim sürecinden geçmemişlerdir.⁵⁸

Ermeni Amira sınıfı darphane ve baruthanede hizmet vermenin yanı sıra özellikle sarraflık ve tüccarlık (bezirganlık) gibi iki önemli fonksiyonu yerine getirmiştir. Tüccar Ermeniler sarayın ve ordunun ihtiyacını karşılayacak her türlü malı satarlarken,⁵⁹ sarraflar da Osmanlı ekonomisinde özel bir yer tutmuşlardır. Miri arazide iltizam sistemine geçilmesiyle birlikte önemleri daha da artmıştır. Miri araziden vergi toplama hakkını almak isteyen mültezimlerden, bir sarraftan (banker) garanti mektubu getirmesi istenmiştir ve devlet, devlet hazinesine olan borcundan dolayı mültezimi değil, kredi veren sarrafı sorumlu tutmuştur.⁶⁰

Fenerli Rumlar ise çok daha özel bir örnektir ve kendine özgü bir dinamiği vardır. Fenerliler Osmanlı devlet teşkilatı içinde ayrı bir *cursus honorum* oluşturmuşlardır. Bu, gayrimüslim kimliğini kaybetmeden İtalya'da bir üniversiteye gitmekle başlayan, dil öğrenliği ve Eflâk-Boğdan voyvodalarının Bâb-ı Âli'deki kapı kahyalığı ile süren ve Divân-ı Hümayun Tercümanlığı ve Eflâk-Boğdan voyvodalığı ile sona eren süreçtir.⁶¹ Özellikle Divan

⁵⁶ Bkz. İNALCIK, Halil, "Stefan Duşan'dan Osmanlı İmparatorluğuna: XV. Asırda Rumeli'de Hristiyan Sipahiler ve Menşeleri", KUNT, XVI. Yüzyılla birlikte devletin İslâmi karakteri hakim hale gelince Hristiyan sipahilerin eritildiğini ve sadece bazı geçit ve köprüleri korumak gibi özel askeri hizmetlerde kullanıldıklarını söylemektedir. KUNT'a göre yine aynı yüzyılda devşirme sistemi de büyük oranda terkedilmiş ve böylelikle zimmîlerin Osmanlı yöneticileri ile bağları kesilmiştir. Zimmîlerin askerî-idarî elite üye olmalarını sağlayan yolun kapatılmasıyla Osmanlı'daki gayri müslimler devletten soğumuşlardır. KUNT, Metin, "Transformation of Zimmî Into Askerî"; Christians and Jews in the Ottoman Empire, (Ed: BRAUDE, Benjamin / LEWIS, Bernard) vol. I, New York 1982, s. 64.

⁵⁷ BOZKURT, Gayrimüslim, s. 23.

⁵⁸ FINDLEY, Carter V., "The Acid Test of Ottomanism: The Acceptance of Non-Muslims in the Late Ottoman Bureaucracy", Christians and Jews in the Ottoman Empire, (Ed: BRAUDE Benjamin / LEWIS Bernard), vol. I, New York 1982, s. 340.

⁵⁹ BARSOUMIAN Hagob, "The Dual Role of the Armenian Amira Class Within the Ottoman Government and the Armenian Millet, (1750-1850)", Christians and Jews in the Ottoman Empire, (Ed: BRAUDE Benjamin/LEWIS Bernard), c. I, New York, 1982, s. 175; FINDLEY, Ottomanism, s. 340.

⁶⁰ BARSOUMIAN, s. 172-173.

⁶¹ FINDLEY, Ottomanism, s. 340; FINDLEY, Carter V., Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire, The Sublime Porte 1789-1922, Princeton 1980, s. 91-92; NAFF, Thomas, "Reform and the Conduct of Ottoman Diplomacy in the Reign of Selim III, 1789-1807", Journal of the American Oriental Society, c. LXXXIII, No: 3, 1963, s. 300-301.

tercümanları yabancı elçiliklerden gönderilen resmi yazıları tercüme etmeleri, sultan, sadrazam ve reis-ül küttab'ın yabancı elçileri kabullerinde hazır bulunarak tercümeleri yapmaları sebebiyle bir süre sonra Osmanlı dış politikasını da ellerinde tutmaya başlamışlardır. Yabancı devletlerin temsilcileri Osmanlı Devleti ile ilişki kurmak için önce Divan tercümanı ile temasa geçmek zorunda kalmışlardır. Ancak sonuç olarak onlar da padişahın zimmî kullandırlar ve padişahın üzerlerinde geniş yetkileri vardır.

9. Zimmîlere İkâmetgah, Giyim, Binit ve Silah Taşıma Konusunda Getirilen Sınırlamalar

İslâm hukuku genel olarak Müslümanlarla zimmîlerin mahallelerini birbirinden ayırmamıştır. Fakat uygulamada karşımıza çıkan sonuç zimmîlerin şehirlerin belirli mahallerine yerleştirilmeleri olmuştur. Ancak bu durum kesinlikle şehrin diğer kesimlerinden kopuk gettolar şeklinde değildir.⁶² Üstelik zaman zaman aynı mahallelerde de oturabilmişlerdir.⁶³ Osmanlı Devleti'nde zimmîler genellikle şehrin kenar semtlerinde, Rum, Ermeni, Yahudi mahallelerinde yaşamışlardır. İstanbul'da ise zimmîler Fener, Balat, Samatya, Kumkapı gibi semtlerde oturmuşlardır. Ayrıca zimmîlerin Müslümanlarca kutsal kabul edilen bazı bölgelere yerleşmeleri fermanlarla yasaklanmıştır. Örneğin 1581 tarihli bir fermanla zimmîlerin Eyüp Sultan Türbesi civarında oturmaları yasak edilmiştir. Benzer biçimde Ortaköy camii civarında meskun Yahudilerin o bölgeden çıkartılmasına dair fermanlar da mevcuttur.⁶⁴

Zimmîler esas itibarıyla seyahat ve ikâmetgah hürriyetine sahip olmakla birlikte Hicaz (Mekke, Medine ve civarı) bölgesinde ikâmetleri yasaktır.⁶⁵ Osmanlı Devleti de çıkardığı fermanlarla bu yasağa uymuş ve gayrimüslim tebasının Hicaz bölgesine yerleşmesini yasaklamıştır.

Zimmîlerin evlerinin Müslümanlarınkinden yükseklik ve renk olarak farklı olması gerektiğine dair kural Osmanlı Devleti'nde titiz bir şekilde uygulanmış, zaman zaman bu konuda fermanlar çıkartılmıştır. Bu fermanlardan III. Selim'in fermanı dikkate değerdir. III. Selim zimmîlerin evlerinin siyaha boyanmasını, Müslümanlarınsa evlerini siyaha boyamamalarını böylece zimmîlerin evlerinin ayırt edilmesini istemiştir. Hatt-ı Hümayuna göre bu evlerin Müslümanların evlerine bakan pencereleri de olmayacaktır.⁶⁶

⁶² BRAUDE/LEWIS, s. 6.

⁶³ Larende kazasından Hacı İbrahim Efendi tarafından verilen dilekçede İslâm mahallelerinde İslâm olmayanların oturmalan şer'an sahih olduğu için zimmî Mihayil'in İslâm kalesinde mutasarrıf olduğu hanevi kendisine satması için emir yazılmasını istirham etmektedir. BOA, CTA, No: 13880, t: 14 Ra 1216 (1801).

⁶⁴ BOZKURT, Gayrimüslim, s. 18.

⁶⁵ FIDAN, s. 371-373.

⁶⁶ "Kaymakam Paşa, şimdiden sonra bina olunan evler, tenbih edesin, gâvurların ki gibi siyah lâcivert boyamasunlar. Hem pek yüksek yapıyorlar ve âdetten ziyade yapmasunlar. Müslüman evleri siyah olmasun. Gavur ve Yahudi evleri siyah olsun. Gavur ve Müslüman belli olsun. Mimar ağalarnı çağırıp tenbih edesin" KARAL, Enver Ziya, Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları - Nizam-ı Cedid- 1789-1807, Ankara 1988, s. 103.

İslâm hukuku zimmîlerin kılık-kıyafetleri ile ilgili de birtakım sınırlamalar getirmiştir. Bunlar Kur'an ya da sünnete dayanan kısıtlamalar değildir. Sahabeler ve tabiiler döneminde bu konudaki uygulamaların başladığı zannedilmektedir. Zimmîlerin kıyafetleri açısından Osmanlı toplumunda İslâm hukukuna uygun olarak çeşitli kısıtlamalar getirilmiştir. Bu düzenlemelerle zimmîlerin Müslümanlara benzemesi önlenmek istenmiştir.⁶⁷ Osmanlı'da çeşitli zimmî topluluklar farklı renkte elbise giyip başlık takmışlardır. Müslümanların kavuk ve ayakkabıları sarı, Ermenilerin şapka ve ayakkabıları kırmızı, Rumların siyah, Yahudilerin ise mavidir.⁶⁸ Ubcini de zimmî kadınların feracelerinin kahverengi, gri gibi koyu renk kumaştan olduğunu, Müslüman kadınlar sarı pabuçlar giyerken, Ermeni ve Yahudi kadınların siyah ve kahverengi pabuçlar giydiğinden bahsetmektedir.⁶⁹ 1630 tarihli bir fermanla da zimmî kadınların ferace ve yaşmak takmaları yasaklanmıştır. Hamamda bile Müslümanlarla zimmîleri ayırt edebilmek için zimmîler farklı havlu almış ve takunya giymemişlerdir.

Mülteka da zimmîlerin zaruret olmadıkça bineğe binmekten men olunmaları gerektiği, zarureten dolayı hayvana bindiklerinde de Müslümanların toplantı yerlerine uğradıklarında derhal inmeleri gerektiğinden söz edilmektedir.⁷⁰ Ayrıca zimmîlerin silah taşınması ve evlerinde silah bulundurmaları da yasaktır.⁷¹

Bu tür sınırlamalar daha çok simgesel nitelikte olup, kendilerine teklif edildiği halde hak dinî kabul etmeyen zimmîlerin, Müslüman bir devletteki ikincil nitelikteki konumlarını vurgulamak üzere getirilmiş sınırlamalardır.

V. SONUÇ

Osmanlı Devleti'nde din, mezhep farkı gözetilmeksizin tüm tebaanın eşit olduğu konusunda ilk sinyaller II. Mahmut döneminde verilmiştir. II. Mahmut bu çıktırı 1837'deki şu sözleriyle açmıştır: "Ben, tebaamın Müslümanını camide, Hıristiyanını kilisede, Musevisini de havrada fark ederim. Aralarında başka güne bir fark yoktur: Cümlesi hakkındaki muhabbet ve adaletim kavidir ve hepsi hakiki evladımdır".⁷² Yine II. Mahmut, 1837 Mayıs'da Şumnu da halka hitaben yaptığı bir konuşmada da şöyle demiştir. "Siz Rumlar, siz Ermeniler, siz Yahudiler, hepiniz Müslümanlar gibi Allah'ın kulu ve benim tebaamsınız, dinleriniz başka

⁶⁷ Kıbrıs'da ikamet eden Rum, Ermeni ve Yahudi tebaanın kendilerine mahsus elbise giyerek Müslümanlara aid libas (elbise) giymemeleri emredilmiştir. BOA, CTA, No: 3535, t: Ra 1175 (1761); Gümüşhane'de bulunan madenci reyaya ile diğer Hıristiyanların Müslümanlardan farkedilmeleri için ehl-i İslâma mahsus elbiseler giymeleri men edilmiştir. BOA, CTD, No: 5833 t: Ca 1145 (1732); II. Mahmut'un ehl-i zimmet reyayının İslâma mahsus renk ve kıyafette elbise ve serpuş giymeyip kadimi üzere zimmî reyaya mahsus kıyafette gezmeleri konusundaki hatt-ı hümayunu. BOA, HHT, No: 10290, tarihsiz (Mühürdeki tarih 1241) (1825).

⁶⁸ BOZKURT, Gaynmüslim, s. 19.

⁶⁹ UBUCİNI, F.H.A., 1855'de Türkiye, (Çev: DÜZ Ayla), c. II, İstanbul 1977, s. 107.

⁷⁰ HALEBİ, İbrahim, Mülteka Tercümesi (Sadeleştiren: DAVUDOĞLU Ahmed), c. I-II, İstanbul 1983, c. 1, s. 729.

⁷¹ "Gayrimüslimlerin yedinde silah bulundurmamaları, bulunanların alınup değer bahası ile müslimlere satılması" ile ilgili ferman, BOA, CTD, No: 524, t: 20 Z 1220 (1806); "Ehl-i zimmet reyayının ellerinde ve evlerinde bulunan tüfenk, kılıç, Piştov ve sair alet-i harbiyenin toplanarak satılması ve kıymetlerinin sahiplerine teslimi", BOA, CTD, No: 7372, t: Z 1185 (1771).

⁷² KAYNAR, Reşat, Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat, Ankara 1954, s. 100.

başkadır; fakat hepiniz kanunun ve irade-i şahanemin himayesindeyiz. Size tarh edilen vergileri ödeyin; bunların kullanılacakları maksatlar sizin emniyetiniz ve sizin refahınızdır".⁷³ II. Mahmut'un bu sözleri eşitlik prensibini ortaya koymakla birlikte, bu prensip henüz resmi bir belgede halka duyurulmadığı için hukuki bir değer ifade etmemektedir.⁷⁴

1789 Fransız İnsan ve Vatandaşlık Hakları Bildirgesi ve bu bildirgenin ruhunu teşkil eden liberalizm akımının önemli etkilerinin hissedildiği Gülhane Hatt-ı Hûmayunu⁷⁵ Osmanlı Devleti'nde eşitlik sürecini kavramsal olarak başlatmış⁷⁶ ve Osmanlı yönetimi siyasi aidiyetle ilgili ortak bir laik anlayış geliştirmeye çalışmıştır.⁷⁷ Fermanda sadece birtakım haklardan bahsedilmiş ve hürriyetlere yer verilmemiştir. Gülhane Hatt-ı Hûmayunu'nda hayat, namus ve mal güvenliği, vergi ve askerlik işlerinde düzenlemeler yapılması, yasadışı nedenlerle suçlanmama ve cezalandırılmama, adil ve açık usullerle yargılanma gibi ilkeler yer almaktadır. Böylelikle "Kanunsuz suç ve ceza olmaz", "Yargılanmadan kimseye ceza verilmez" biçimindeki evrensel hukuk ilkeleri de benimsenmiş olmaktadır. Fermanda yer alan tüm bu hakların istisnasız bütün Osmanlı tebaasına tanınmıştır. Fermanda "... tebaayı saltanat-ı seniyyemizden olan ehl-i İslâm ve mil-i saire bu can ve ırz ve namus ve mal maddelerinde hükm-i şerif iktizasınca kaffe-i Memâlik-i Mahrusemiz ehalisine taraf-ı şahanemizden emniyet-i kamile verilmiş..." cümlesindeki ifadede Müslümanlar gibi Müslüman olmayan Osmanlı tebasının da tanınan haklardan eşit şekilde faydalanacağı anlaşılmaktadır. İfade tartışmaya yer bırakmayacak kadar açıktır ve cümlenin ifade ettiği anlam "kanun önünde eşitlik"den başka bir şey değildir.⁷⁸ Ancak yine de Ferman'da Müslüman-zimmi eşitliği açıkça belirtilmemiş, tebaaya tanınan güvenceler dolayısıyla böyle bir eşitliğin söz konusu olduğu tahmin edilmiştir.

Tanzimat döneminde ortaya çıkan ikinci önemli hukuki belge 1856 İslahat Fermanı'dır. 1856 İslahat Fermanı genel olarak bütün Osmanlı tebaasına hitap eden birkaç maddesi dışında sadece zimmîlerin hukuki statülerinde, dini ve sosyal yaşamlarında değişiklik yapacak düzenlemeleri içermektedir. İslahat Fermanı'nın ana hedefi her yönden, tüm yasalar karşısında Osmanlı tebasının eşitliğini sağlamak ve bu konuda Tanzimat Fermanı'nın bıraktığı boşluğu doldurmaktadır.

İslahat Fermanı, zimmîlere ve yabancılara tanıdığı haklar ve imtiyazlar nedeniyle hukuk birliğini sarsıcı ve yıkıcı haklar içermektedir. Hatta onun da ötesinde dış güçlerin Osmanlı

⁷³ MOLTKE, Hvon, Türkiye Mektupları (Çev: ÖRS H.), İstanbul 1969, s. 99.

⁷⁴ KARAL, Enver Ziya, "Non-Muslim Representatives in the First Constitutional Assembly, 1876-1877", Christians and Jews in the Ottoman Empire, (Ed: BRAUDE Benjamin/LEWIS Bernard), New York 1982, s. 388.

⁷⁵ Tanzimat Fermanının bir tür İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi olduğu da söylenmiştir. TANÖR, Bülent, Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, İstanbul 1998, s. 93.

⁷⁶ FINDLEY, Ottomanism, s. 341.

⁷⁷ KARPAT, Kemal, "Millet and Nationality: The Roots of the Incongruity of Nation and State in the Post-Ottoman Era", Christians and Jews in the Ottoman Empire, (Ed: BRAUDE Benjamin / LEWIS Bernard), vol. 1, New York 1982, s. 162.

⁷⁸ HAZIR, Hayati, "Tanzimat Fermanı'nın Anayasa Hukuku Açısından Tahlili", Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu, Ankara 1991, s. 227. TANÖR Bülent, "Anayasal Gelişmelere Toplu Bir Bakış", Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, c. I, İstanbul, s. 15; İNALCIK, Halil, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hûmayunu", Belleten, c. XXVIII, 1964, s. 619.

Devleti'ne müdahalesini kolaylaştırarak siyasi bütünlük ve bağımsızlığını tehlikeye sokabilecek hükümler ihtiva etmektedir. Bu olumsuzluklarına rağmen Türk insan hakları ve kamu özgürlükleri tarihinde yasalar karşısında mutlak eşitliği (sadece müslim ve gayrimüslimler arasında) getirmesi açısından son derece önemli bir belgedir.⁷⁹ Öte yandan hukuk devletinin önemli unsurlarından biri olan eşitlik ilkesi de en azından Müslüman-zimmî eşitliği açısından gerçekleştirilmiş olmaktadır.⁸⁰

1876 yılında Kanun-ı Esasi ilan edilip, ilk parlamento açılmadan önce de eşitlik konusundaki tartışmaların devam ettiği görülmektedir. I. Meşrutiyet'in ilanında büyük katkısı olan Yeni Osmanlıların savunduğu görüşlerden birisi de müslimlerle gayrimüslimlerin hürriyet, adalet, vatanseverlik temelinde dayanan "Osmanlı milleti" çatısı altında birleşmeleridir.⁸¹ 1876 Anayasasının 8. maddesinde yer alan "Osmanlı tabiiyetinde bulunan herkes hangi din ve mezhepten olursa olsun istisnasız Osmanlı tabir olunur" ifadesi tebaadan vatandaşlığa geçişi simgelemektedir. Artık öncelikle Osmanlı vatandaşlığı gelmektedir. Vatandaşların Müslüman, Rum, Yahudi olması bundan sonra ikinci derecede bir öneme sahiptir.

Kanuni Esasi'nin 8-26'ncı maddeleri arasında "Tebaa-i Devleti Osmaniyenin Hukuk-i Umumiyesi" (Osmanlı Devleti Uyruklarının Genel Hakları) düzenlenmiştir. Burada özellikle 17. madde anahtar niteliğindedir. Maddeye göre "Bütün Osmanlılar dini ve mezheple ilgili durumlar dışında hak ve görevler açısından kanun önünde eşittirler".⁸² Görüldüğü üzere anayasada açık bir biçimde kanun önünde eşitlik ilkesinden bahsedilmektedir. Bu maddedeki hükmü destekler mahiyette 18 ve 19. maddelerde devlet hizmetine girmek isteyen Osmanlıların Türkçe bilmek şartıyla ehliyet ve kabiliyetlerine uygun olarak devlet hizmetine kabul edilecekleri bildirilmektedir.

Anayasanın 11. maddesinde "Devletin dini İslâm olmakla beraber, düzen ve umumi adabı ihlâl etmemek şartıyla Osmanlı Devleti'nde diğer dinlerin ve milletlere verilmiş olan mezhep imtiyazlarının serbestçe icrası devletin himayesindedir" cümlesine yer verilmek suretiyle kimsenin din ve mezhebine karışılmayacağı bir kez daha vurgulanmıştır.⁸³ 25. madde de ise "vergi aynı isim altında tüm Osmanlı tebaasından din ve mezhep farkı gözetilmeksizin alınır" denilerek zimmîlerin yıllardır ek bir yük getirdiği için şikayetlerinin temelini teşkil eden bir konu daha çözümlenmiş olmaktadır.

İlk Meclis-i Mebusan 115 kişiden oluşmakta olup; bunlardan 67'si Müslüman, 48'i ise gayrimüslimdir.⁸⁴ İlk parlamentodaki Rumeli milletvekilleri yarı yarıya müslim ve gayrimüslim,

⁷⁹ MUMCU Ahmet, İnsan Hakları ve Kamu Özgürlükleri, Ankara 1992, s. 160.

⁸⁰ TAHİROĞLU, Bülent, "Tanzimattan Sonra Kanunlaştırma Hareketleri", Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, c. 3, s. 589.

⁸¹ KARAL, Non-Müslim, s. 389.

⁸² "Osmanlıların kâffesi huzuru kanunda ve havalı diniye ve mezhebiyeden maada memleketin hukuk ve vezaifinde mütesavidir" md. 17. TANILLI Server, Anayasalar ve Siyasal Belgeler, İstanbul 1976, s. 27.

⁸³ Anayasada gayrimüslimler için tanınan din özgürlüğü Müslümanlar için yoktur. Yani din özgürlüğü açısından Kanun-ı Esasi'de bir eşitlik mevcut değildir. MUMCU, İnsan Hakları, s. 167.

⁸⁴ KARAL, Non-Müslim, s. 394.

Anadolu mebusları ise büyük ölçüde Müslümandır. Mezopotamya ve Arabistan bölgesinden gelen mebuslar arasında ise tek tük Hıristiyanlar vardır.

II. Abdülhamit ilk meclisi açış konuşmasında şeriata atıf yapmamış ve şu ifadeyi kullanmıştır: "... Bütün tebaam aynı ülkenin çocuklarıdır ve kanunların koruması altına alınmışlardır".⁶⁵ Bu ilk mecliste milletvekili yemininin Müslümanlar, Hıristiyanlar ve Yahudiler arasında bir ayırım yaratmaması için laik bir yemin seçilmiştir.⁶⁶

1877 yılında Rusya Osmanlı Devletindeki gayri müslimleri korumak bahanesiyle savaş açtığı zaman zimmî milletvekillerinin mecliste yaptıkları konuşmalar müslim-gayri müslim eşitliğini sağlayarak bir Osmanlı milleti oluşturma çabalarının kısmen de olsa başarılı olduğunu göstermektedir.⁶⁷

⁶⁵ Abdülhamit'in Meclis-i açış konuşmasının metni için bkz. Ali Haydar Midhat, *Life of Midhat Paşa*, London 1903, s. 157 vd.

⁶⁶ Yemin şöyledir. "Padşahıma, ülkeme ve anayasada yer alan ilkelere saygı göstereceğime ve bunlara karşı herhangi bir harekette bulunmayacağıma -ihlal etmeyeceğime- yemin ederim", *Basiret Gazetesi*, 22 Mart 1877, No: 2044, KARAL, *Non-Muslim*, s. 395'den naklen.

⁶⁷ Rusların saldırısı mecliste tartışılırken Şam milletvekili Aleppo Efendi "Ermeniler ve Hıristiyanlar olarak korunmaya ihtiyacımız olmadığını ilan ediyoruz. Hiçbir şart ve koşul altında böyle bir korumayı kabul etmemiz mümkün değildir" derken bir gurup Bulgar milletvekili de bir deklarasyon yayınlarak, "bizim Osmanlı Devleti'nin Bulgar tebaası olarak tek arzumuz anayasa ilkeleri çerçevesinde Osmanlı milleti için çalışmaktır" şeklinde bir duyuru yapmışlardır. Suriye'den Nufel Efendi ise Hıristiyanların konuya bakış açısını ortaya koymuştur. "Tarih Hıristiyanların daima Osmanlı hükümetinden memnun olduklarını göstermektedir. Bizleri korumak Ruslar için tamamen bir bahanedir. Onların arzusu bizi sadece ateşe karşı maşa olarak kullanmaktır". İstanbul'dan Vasilaki Efendi: "Ayrımcılık anayasaya aykırıdır. Gelin müslim-gayri müslim, Rum, Ermeni gibi terimleri bir tarafa bırakalım. Bu kelimeleri daha fazla kullanmayalım." Mebus Manok Efendi'nin sözleri ise konuya son noktayı koymaktadır: "Biz şimdi Osmanlı olmadık, 600 yıldır Osmanlıyız" KARAL, *Non-Muslim*, s. 396-397.